

ÉGTÁJ

DIETRICH GYULA

A SZABADKAI NYOMDAIPARI DOLGOZÓK MUNKÁSMOZGALMI KRÓNIKÁJA

Vajdaságban az első nyomda aránylag későn létesült. Csak száz évvel a törökök elfűzése után, a XVIII. század végén kezdte meg működését Újvidéken. A múlt század második és századunk első felében Szabadka környéke főleg mint gabonatermő, állattenyésztő és boráról híres vidék ismert, csupán néhány szakma és a kereskedelme fejlett.

1844. március 7-én BITTERMANN Károly I. Ferdinánd császár aláírásával nyomdaalapítási engedélyt kapott Szabadkán. A történelmi adatok azt mutatják, hogy Szabadkán a nyomdászat az ipar többi ágával (malom-, bőr- és textiliparral stb.) egyidejűleg jelentkeztek.

Az 1867. esztendő fordulópont volt a szabadkai nyomdászat történetében: kevesebbet kellett várni a nyomdaalapítási engedélyre, így egyre több nyomda nyílt. Ez azt jelentette, hogy a szabadkai nyomdaipar nemcsak hozzájárult a körlet általános ipari fejlődéséhez a legrégibb időktől kezdve, hanem később is, de még ma is az ipar fejlesztésének egyik alappillére.

1890.

A chicagói általános munkássztrájk 1886. május 1-én tört ki. 1890-ben ezt a napot a munka nemzetközi ünnepévé nyilvánították. Ebben az évben a szabadkai nyomdászok 16 főnyi csoportja felvonulást szervezett. Jelvényeiken ez a felirat állt: »Mindannyian egyért — egy mindannyiért!« A felvonulók követelték, hogy a 14 órás napi munkaidőt csökkentsék 8 órára, és szüntessék be a vasárnapi munkát.

A munkások menetét a lovas rendőrség oszlatta fel. Ez a 16 munkás ünnepelte meg vidékükön először a munka ünnepét, a hatóság szigorú tilalma ellenére. A feloszlátott csoport Palicson újra találkozott, tagjai feltűzték jelvényüket, és csendben tüntettek. Ezen a napon Palicson és a sétatérerdőben a szokottnál több kiránduló volt.

Rossz életkörülményeik miatt a grafikusok a következő és az 1899. évben is sztrájkoltak.*

* Milyenek voltak a múlt század végén a viszonyok városunkban a nyomdatulajdonosok és nyomdászok között? Az alábbiakban kivonatokat közlünk egy nyomdász panaszából, amely a SZABADSÁG című hetilap 1888. június 10-i számában jelent meg.

A nyomdászat az utóbbi 20 év alatt országszerte szépen felvirágzott, s néhány év óta Szabadkán is sokat haladtunk e téren. Amint azonban baj mindenütt esik, úgy megesik az a nyomdászok között is, s ha aztán feljajdul a sértett a bánatalom miatt, nem is csodálkozhatunk.

A cikkíró fűlhozza, itt is komiszul fizetnek, hogy kevés az egyleti tag, 2–3 elemi iskolát végezett fiúkat vesznek föl tanoncoknak stb. Így pl. a Schlesinger-féle nyomdában az első szedő 7, a többi pedig 4 frtot kap hetenként.

Ebben az évben hivatalosan is megalakult a KÖNYVNYOMDÁSZOK ÉS BETŰÖNTŐK SZAKEGYESÜLETÉ-nek szabadkai csoportja, amely a mai JNH út 22. szám alatti házban székel. Első elnöke REICH Lápót (1908-tól pedig a kiváló nyomdász HORVÁTH Bálint) volt; vezetőségi tagok BABA Imre, STRUBEL István és MOLNÁR József. Molnár József a békéltető bizottság képviselője és munkaközvetítő később pénztáros volt. Hatásköre városunkra és a környező bácskai városokra terjedt ki.

Ezekben az években DONNER Kornél, 1914-től pedig REITTER Ferenc volt a szabadkai nyomdák iparfelügyelője. Donner és Reitter képviselték a nyomdászok érdekeit; ha valamelyik nyomda helyisége egészségtelen, vagy annak berendezése olyan volt, mely az ott dolgozó testi épségét veszélyeztette, haladéktalanul jelentették az illetékes kerületi iparfelügyelőségnek.

A Magyar Szociáldemokrata Párt megalakulásáig, tehát a hetvenes évekig, a munkásegyletek aránylag gyors ütemben alakulnak. Alapelveik a kölcsönös megsegítés szociális biztosítás formájában (munkanélküliség, betegség vagy halál esetén). A szabadkai nyomdászok már 1900-ban kisebb csoportba tömörültek; grafikusainkra nagy hatást tett budapesti szaktársaik politikai sztrájkja.

1906-ban a szabadkai nyomdákban napi kilenc órát dolgoztak, de 1910-re előírányozták a nyolcórás munkanap bevezetését. Természetesen kivétel is volt. 1914-ben a Lipsitz—Lampel nyomdában napi tizenegy, a Szent Antal egyházi nyomdában viszont tízórát dolgoztak az alkalmazottak. Munkaerő tekintetében 1910-ben még kevés szakképzett munkás volt, mindössze tízen-húszan lehettek.

A fizetéseket külön szabályzat határozta meg: I. osztály — heti 30 korona, II. osztály — 28 korona, III. osztály — 26 korona, IV. osztály 24 korona. A szabadkai bérszabályzat a II. osztályba volt besorolva. A legjobb fizetést a Fischer—Krausz nyomdában adták, ahol a tördelő átlagfizetése 37, a gépmesteré viszont heti 38 (a Hungáriában 31, illetve 36) korona volt. A

„Tizen vagyunk Szabadkán, kik közül csak magam vagyok egyleti tag. Mint látható, itt is csak a »komisz fizetés« az oka, hogy így állunk, mert miből fizessék az egyleti járulékokat, ha fizetésük majdnem kevés az ellátásra. E nyomdában a külön-órákat is furcsán díjazák: ha egész héten minden nap éjfélig dolgoznak, azaz csinálnak 25–30 különórát, kapnak ugyanannyi krajcárt vagy sokszor még annyit sem; ezenkívül a vásár- és ünneppnapok délelőttjén is kötelesek dolgozni.

De hát jól van ez így? A munkaadót okozni nem lehet, hanem a munkásokat, mondják talán szaktársaim. Nem úgy van ez itt, mert az említett főnök — ámbár tanult nyomdász — éppen olyan, mint személyzete. Nem kíván tiszta, jó, fizlése munkát, csakhogy minél több és minél előbb készüljön, nem törődve azzal, ha visszaadóják is munkáit, melyeket potom áron vállal el. Így pl. 500 színlapot 3, 100 gyászjelentést 2 frtért készít, miből személyzetét természetesen nem fizetheti jobban, mint ahogy fizeti. S személyzete is olyan, aminő a fizetés, se főnökük, se ők nem törődnek a munkával.

Megszokott dolog ott a »temetés« (kihagyás), éppúgy, mint a »lakodalom« (duplaszedés), hemzseg a hiba minden nyomtatványon, mert amint kiszednek valamit, úgy olvasatlanul beemelik a gépbe, a gépmester bezárja és minden igazítás nélkül ki is nyomja. Megjegyzendő, hogy a gépmester magától tanult, s így nem is tud a géppel bántni.

Megesett a télen egy színlapon, hogy nagy betűkkel akarták kiemelni egy akkor főllépő vendég nevét és a betűk összeolvadtak, de szerencsére, mert legalább nem lehetett a falon elolvadni e szép szedést: »X. Y. úr föllépte, mint vendég úr«, e helyett: »X. Y. úr föllépte, mint vendég«. Es a hiba rakáson volt. Tele kevert betűkkel, — ez különben minden nyomtatványunknál így van — mi nem csoda, mert 3–4 féle betűt helyeztek egy szekrénybe. Pl. egy kenyérfírás (folyó betűk) ugyanolyan címírásokkal van együtt.

A főnök, ennek neje és a munkások egymás közti viszonya is igen érdekes. A télen történt ugyanis, hogy az asszony takarékossgából nem fűtetett a nyomdában, amiért a munkások zsebrevert kézzel le- és föl sétáltak. Ezért a főnök a főnöknet, ez pedig a gépmestert ütő arcon. A gépmesterrel különben — rokon lévén — mindent szabad.

Más alkalommal az asszony az első szedőt »szemtelennek« nevezte, mert ez valahogy fához jutott és befűtött, utóbbi nem hallgatván el e hízelgő szót, »piszkos szájú asszony«-nak titulálta, amiért rögtön, a 14 napi felmondás kifejtése nélkül ki kellett lépnie. Az eset az iparhatóság elé került, s a szedő megnyerte keresetét, erre az asszony becsületértésért emelt panaszt, de elutasították.

Van még másik két nyomda Szabadkán, amelyekben a viszonyok bár kedvezőbbek, mégsem kielégítőek.»

hét működő nyomda közül a legkevesebbet a Lipsitz-Lampel cég fizetett, ahol a betűszedő heti 16 koronát kapott. A napilapokat készítő szedőknek heti 4 korona pótlék járt. 1906-ban növelték a fizetéseket, 1910-ben pedig megvonták a napilapok tördelítől a 4 korona ráadást. Egy 1904—1913-as kimutatás szerint a vidéken — így Szabadkán is — dolgozó nyomdaipari alkalmazottak 20—30%-kal kevesebb fizetést kaptak, mint budapesti társaik.

1914.

Bár a háború folyamán a nyomdák nem szűntek meg működni, a nyomdászok szakszervezete érezhetően meggyengült. Ennek egyik oka az volt, hogy a tagság nagy részét a frontra vitték. A munkások érdekeit ebben az időben a munkástanács védte, melynek élén KALMÁR Jenő, az egyik legismertebb munkásvezető állt.

1920.

Február 1—3-a között tartották meg Szarajevóban a grafikusok egyesületének kongresszusát, melyen helybeli, belgrádi, spliti és vajdasági küldöttségek voltak jelen. Az újjászervezett Nyomdaipari Dolgozók Szövetsége már március 1—3-a között aláírta azt a tarifaszabályzatot, melyet elsőnek a szarajevói körzetben alkalmaztak. Ki kell hangsúlyozni, hogy ez a szabályzat világviszonylatban is egyike volt a legjobbakkal.

A munkásság ereje eszmeti felkészültségében mutatkozott meg. Szabadkán ebben az időben 4000 szervezett munkás volt. A mozgalomnak lendületet ad az Októberi forradalom is, ezért mind többen lépnek soraiba. Már a márciusi sztrájkban 10 000 munkás vett részt. A szabadkai munkások eddigi legnagyobb tömeggyűlését az Október 10. téren, a volt Kakas iskola előtt tartották meg ezzel a jelszóval: »Harc az éhínség és drágaság ellen!«.

Szeptember 13-án a szabadkai grafikusok egynapos tüntetést, sztrájkot tartottak. Követeléseik sikerrel jártak és a következő eredményt hozták: az újságokon dolgozó betűszedők és gépmesterek heti fizetése 800 korona. A többi dolgozó heti fizetését átlag 200 koronával emelték, kivéve azokat, akiknek fizetése már korábban is meghaladta az 1000 koronát. A segédszemélyzet béremelése heti 80 korona volt. A tüntetésben való részvételért a munkásokat sem elbocsájtani, sem fizetésükből levonni nem lehetett. November 18-án újból sztrájkba léptek: követelték béreik emelését. Két nap múlva a nyomdatulajdonosok 12%-kal növelték a fizetéseket.

December 6-án, 7-én és 8-án alakult meg Zágrábban a JUGOSZLÁV NYOMDAIPARI MUNKÁSOK ÉS MUNKÁSNÖK SZÖVETSÉGE (SGRJ). A szövetség működése az egész ország területére kihatott; székhelye Zágráb. Az ország területén több alosztálya volt. A nagyobb városok — köztük Szabadka is — nyomdaipari központok lettek.

1923.

Ekkor ünnepelték meg első ízben május 1-ét, miután a világháború befejeződött. A nyomdákból a munka részben leállt. Azon a munkásgyűlésen, melyet békésen tartottak meg 1000 jelenlevő részvételével, a nyomdaipari dolgozók is ott voltak.

A következő évben sikeresebben szervezték meg a munka ünnepét, mert a gyárak nagy része városzerte leállt. A megmozdulásban elsősorban fémipari dolgozók, nyomdászok, szabók és bőripari dolgozók jeleskedtek. A sétaerdőben megrendezett gyűlésen 2500 munkás vett részt.

SZABÓ FERENC (1899—1924)

Szüleit még gyermekkorában elvesztette, ezért nővére nevelte fel. Az elemi iskola elvégzése után a Fischer—Krausz nyomdában négy évig betűszedőnek tanult. A szakma kitanulása után, de már koráb-

ban is minden felmerülő nehézség ellenére magánúton tanult, míg 1917-ben a kereskedelmi iskolában leérettségizett. Ezután a budapesti kereskedelmi akadémiára iratkozott be, oda járt vizsgázni, míg tanulmányait félbe nem kellett szakítania.

Bár fiatal volt, egyike volt a legtehetségesebbeknek a szabadkai alosztályban közvetlenül az első világháború után. Minden bizottság munkájában részt vett. A munkásmozgalom hű harcosa volt, akinek véleményét a bizottságok munkájában mindig méltányolták. Nyíltsága miatt mindenki bizalmát élvezte.

1928.

Ezen a május 1-én a Lifka filmszínházban megtartott gyűlésre 3000 munkás ment el. Sokan kívülreredtek, mert a helyiség szűknek bizonyult. A munkásdalárda harci dalokat adott elő. Városunk nyomdászai nemcsak rőpiratok, plakátok és jelentések kinyomtatásával, hanem aktív részvételükkel is hozzájárultak a találkozó sikeréhez. Az összejövetelt Jovan STOJANOVIĆ, a Vasúti Nyomda betűszedője nyitotta meg. Nyolcan kértek szót: két nő, egy ifjúmunkás és négy nyomdász. A nyomdászok nevében később Ernest KUN, Draga STEFANOVIĆ és ROTTER Mihály tartott beszédet. A beszámolókat az egybegyűlték lelkesedéssel hagyták jóvá és tapssal köszöntötték. Végül ismét a munkásdalárda lépett fel.

Délután sportversenyt tartottak. A szabadkai dolgozók vágya teljesült, mert együtt, közösen ünnepelték meg május 1-ét, saját ünnepüket.

A munkásság helyzete súlyos volt, ebben az időben egyik sztrájk a másikat érte. Közös tüntetéseken, megmozdulásokban a nyomdászok is részt vettek. Az államhatalom nem tudta megállítani a munkások közös akcióit. Bár a munkásösszejöveteleket tiltották, nem akadályozhatták meg létrejöttüket. 1920-ban, 1924-ben, 1927-ben, 1928-ban és 1936-ban volt a legnagyobb méretű tiltakozás a munkanélküliség és a terror ellen.

A szabadkai nyomdászok 1928-as szervezkedéséről a következő adataink vannak: a Jugoszláv Nyomdaipari Munkások és Munkásnők Szövetségének (SGRJ) szabadkai alosztálya a Tolsztoj utca 18. alatti munkásotthonban működött körülbelül 240 taggal, IKOTITS Péter elnök vezetésével. E semleges szakszervezet célja: »tagjai erkölcsi jogainak és anyagi érdekeinek megvédelme, melyet közös tarifaszervezésekkel segítenek elő. A grafikusok nemzetközi szakinternacionálja által hozzájárul a szakmabeli problémák és a mozgalommal kapcsolatos kérdések megoldásához.«

A két háború között a nyomdászok szakszervezeti alosztálya volt a legjobban megszervezett csoport. Politikai tekintélyt szerzett, a forradalmi és a reformista szakszervezetek között állt.

1929.

A munkásság egysége és összetartása a január 6-i diktatúra után jutott leginkább kifejezésre. Ebben az időben egyes szakszervezeteket betiltottak, mert a munkásmozgalmat a hatóság most már törvénnyel is szigorúan tiltotta.

A dolgozók előadásokon, táncrendezvényeken és sporttalálkozókon jöttek össze, melyeket a természetbarátok egyesülete, a munkásdalárda és a RADNICKI Sportklub szervezett. A nyomdászok által rendezett műsorokba már a fiatal grafikusok csoportját is bevonták. A szabadkai nyomdászok a szakszervezeten kívül a munkás sportegyesületnek is tagjai voltak és részt vettek a munkásdalárda munkájában is (TOSENBERGER Lujza — kiváló szólóénekes és mások). Azonkívül eszperantó nyelvet tanultak, zenekarokban játszottak és nagy természetbarátok is voltak.

Az összetartás és a nagy egyetértés következtében a mozgalom politikai jellegét titokban tarthatták. A munkásmozgalom az ipari válság idején sem stagnált, de később sem. Ahogy a független szakszervezetek mun-

káját a hatóság tiltotta, úgy erősödött az **EGYESÍTETT MUNKÁSSZAK-SZERVEZETEK SZÖVETSÉGE (URSSJ)**, melynek már 1935—1936 között 462-ről 2956-ra emelkedett szabadkai tagjainak száma. Sajnos, a szabadkai nyomdászok nem voltak tagjai ennek a haladó szakszervezetnek.

A **GRAFIKAI KIALLÍTÁS** egyike volt a szabadkai nyomdászok legnagyobb és legjelentősebb rendezvényeinek a harmincas években. Három akkori vajdasági alosztály közös megbeszélése alapján hozták létre ezt az utazó-mozgó tárlatot. A bemutatott anyag híven tükrözte az itteni nyomdaipar fejlettségét. A szabadkaiak kb. 150 munkát tettek közszemlére, melyek között több plakát és könyv volt. A kiállítást sokan tekintették meg.

1930.

A nyomdászszakosztály vezetősége a diktatúra és a Tolsztoj utcai munkásotthon bezárása után arra törekedett, hogy vegyen tagjainak egy otthon. Mert a nyomdászok önállóan akartak fejlődni. Július 13-án, a grafikusok napján, megnyílt a »**GUTENBERG-OTTHON**«,* a nyomdászok otthona a mai József Attila utca 19. szám alatt.

Az anyagiakat a szervezet tagságának illetékéből és önkéntes adományokból teremtették elő. Az otthon megnyitása után a szervezet munkája erőteljesebb lett; a szabadkai nyomdászok mind nagyobb megtisztelést vívtak ki maguknak városzerte.

TAMALITS JÁNOS (1876—1934)

A nyomdászotthonban 1931-ben, a Gutenberg-napok alkalmával a jubiláló Tamalits János 40 évi megszakítás nélküli munkásságának elismerése jeléül emlékklevelet kapott. Tamalits a mesterséget Bittermann Józsefnél tanulta ki, később a Fischer—Krausz, Braun Adolf, Minerva és a Vasúti Nyomdában dolgozott, ahonnan nyugdíjazták. Aktív nyomdász volt, egyike a Hungária nyomda megalapítóinak. Feltehetőleg, hogy ő is részt vett az 1890-es május 1-i tüntetésen.

1932.

Egy ebben az évben történt esemény felhívta az egész közvélemény figyelmét. A **MINERVA** nyomdában a Fenyves család részvénytársaságának tulajdonosai augusztus 29-én kizártak 44 szervezett munkást a tarifaszabályzat miatt: 34 nyomdászt, 6 kirakólanyt és 4 segédmunkást. A munkaadók és a Jugoszláv Nyomdaipari Munkások és Munkásnők Szövetsége által aláírt bérszabályzat június 30-án megszűnt érvényben lenni. A munkaadók célja a bérek csökkentése volt, a szakszervezet pedig helytelen álláspontra helyezkedett, amiért országzerte kizárások, »aussperung«-ok történtek.

A szabadkai kizárást a többi nyomdatulajdonos szolidaritása, néhány munkás sztrájktréése és a környékbeli szervezetlen munkások elhelyezkedése

* A ma is létező három szabadkai nyomda társadalmi-politikai élete 1958-ig ebben az otthonban folyt, mikor a szakbizottságban nemzedékesre történt (a bizottság volt megbízva a szervezéssel). Előtte minden évben megtartották a hagyományos júliusi Gutenberg-napokat. Ismert szakemberek tartottak előadásokat. A fiatal erőnek köszönve, a kulturális élet is mozgalmas volt.

Ma, mikor a nyomdászoknak meg lenne minden munkafeltételük az otthonban, több mint tíz éve stagnál a tevékenység, a nyomdák közötti társadalmi-politikai együttműködés pedig kritikán aluli. Az otthon berendezése elhanyagolt, a közösség vagyona napról napra megy tönkre. A társadalmi-politikai szervezeteknek a régi tevékenység mintájára kellene újjászerveznük az aktivitást.

1970-ben volt az otthon fennállásának 40. évfordulója. Sajnos a nyomdászok továbbra is passzívan viselkednek iránta. A jubileumot meg sem ünnepelték, a hagyomány nem folytatódott. Csak a régi tevékenység szép emlékei maradtak meg, az otthon pedig így a múlt szimbóluma és a szabadkai nyomdaipari dolgozók passzivitásának emlékműve lett.

segítette elő. A sztrájk törökkel az elbocsájtott munkások többször összetűztek, fizikai leszámolásra is sor került. A szakszervezet természetesen sztrájksegélyt nyújtott a munka nélkül maradtaknak.

Szövetségi szinten a szakszervezet harcos alappal rendelkezett, ezt felhasználva indult meg a Jugoszláviai Magyar Újság című napilap ugyanez év december 31-én. A lap megjelenítésének a célja az volt, hogy felbomlassza a Minerva részvénytársaságot, amely abban az időben a Napló című napilap kiadója volt. Válasz volt ez arra, hogy a részvénytársaság 44 munkást kizárt a nyomdából. Bár az új napilap megjelenését anyagi nehézségek nem akadályozták, a hatóság három év múlva betiltotta.

1935.

A maribori fogházban megölték Đuro MITROVIĆ könyvkötőt, aki sokáig Szabadkán működött mint kiemelkedő pártvezető.

ĐURO DIMITROVIĆ Zomborban élt, 1930 táján került Szabadkára, ahol a Vasúti Nyomdában helyezkedett el. Már akkor párttag volt, 1931-ben pedig a pártszervezet titkára lett. Az Észak-Bácska helységekben működő pártszervezetek felújításával bízták meg.

Az 1931-es röpiratterjesztés után Ausztriába emigrált. A JKP Központi Bizottsága a Szovjetunióba küldte, s ott 1935-ig továbbképzésen vett részt. Később Zágrábba került, ahol kimagasló pártszervező lett. Munkájának sikereihez hozzájárult az is, hogy az országszerte működő pártszervezetekkel jó kapcsolata volt, így Szabadkával is. Az év folyamán leleplezték, bezárták, a börtönben pedig kivégezték.

1940.

A Nyomdászok Szövetsége (SGRJ) évente egyszer megjelentette a GRAFIKAI ALMANACHOT. Egy akkori statisztikai kimutatás szerint csak két szabadkai nyomda tartotta magát a tarifaszabályzathoz: a Vasúti és a Városi Nyomda. Az adatok, és az a tény, hogy sok volt az elbocsátott munkás, jól érzékeltetik, milyen lehetett akkortájt az általános helyzet Szabadkán. Főleg betűszedőkből volt sok munkanélküli, a gépesítés mind nagyobb méreteket öltött.

Bácska megszállása után megszervezték az antifasiszta ellenállási mozgalmat. A mozgalomban, melyet a Jugoszláv Kommunista Párt és a Jugoszláv Kommunista Ifjúsági Szövetség vezetett, nyomdaipari munkások is részt vettek, a feladatok elvégzésében nagy szerepe volt SIMOKOVITS Rókusnak és GOTESMAN (GAJDOS) Tibornak. A kommunisták és az ifjúkommunisták felhívására, 1941-ben a nyomdászotthonban egy fiatal grafikusokból álló csoport fegyveres ellenállási harcra készült.

1941 végén a megszállók felgöngyölítették az illegális pártszervezeteket, a tagságot pedig őrizetbe vették. Még ez év november 18-án a kegyetlen kínzások betetőzéséként nyilvánosan felakasztottak 14 elvtársat, köztük SIMOKOVITS Rókus könyvkötőt. A többi antifasiszta harcost sok évi fogházra ítélték.

SIMOKOVITS RÓKUS 1905-ben született Kishegyesen. Elvégezte az elemi öt osztályát, majd kitanult könyvkötőnek. Korán vallott marxista nézeteket, a húszas években már bekapcsolódott a munkásmozgalomba. Külön érdeme van a Híd című folyóirat megindításában.

1940—41 között pártanyag sokszorosításán dolgozott. 1941 januárjában letartóztatták, de nem ítélték el. A börtönből közvetlenül az ország megszállása előtt szabadult ki, hogy haláláig az antifasiszta harc egyik legjelesebb támogatója és aktív résztvevője legyen.

A szabadkai nyomdászok továbbra is a József Attila utcai nyomdászotthonban működtek. A hatóság 1943-as összeírása szerint a Könyvnyomdai Munkások Szakszervezete szabadkai körletének 62, a nyomdászegyesületnek a városban viszont 65 tagja volt.

Szabadka 1944. október 10-én szabadult fel. A felszabadító és munkásmozgalom harcosa még ez előtt elesett vagy elhurcolták. Nem érthették meg a szabadságot, melyért életüket áldozták. A népfelszabadító harcban 700 szabadkai lakos esett el, köztük mintegy húsz grafikus. A háborúban megölték CSIZMÁR Vilmost, az alosztály titkárát, valamint KUDLIK Sándort, Bogdan VIJATOV, Salih DERVIŠEVIĆ, Slavko KURBANOVIĆ és Solomon PINTO nyomdászokat és másokat.

FORRÁSMUNKÁK

SZABADSÁG c. hetilap, 1888. június 10.

Novitzky N. László: EGYESÜLT ERŐVEL. Budapest, 1914.

Malusev Sándor: SZABADKA SZAB. KIR. VÁROS CZÍM - ÉS LAKJEGYZÉKE. Szabadka, 1906.

Lerner Dezső: NYOMDÁSZÉVKÖNYV ÉS ÚTIKALAUZ (több évfolyam). Budapest, Magyarországi Könyvnyomdászok és Betűöntők Szakegyesületének kiadása.

I. SLOBODNI KONGRES SAVEZA RADNIKA I NAMEŠTENIKA GRAFIČKE INDUSTRIJE. BEOGRAD, 1946.

Több szerzőtől: SUBOTICA 1944—1964 (SSRNS)

Zenékívül a nyomdaipari értékgyűjteményből és a következő lapokban megjelent cikkekből merítettem adatokat: Grafički radnik, Grafička revija, Grafički rad, Grafička smotra, Grafički almanah (1939 és 1940), Magyar Grafika, Štampa i papir, Typographia.